

ANÁLISE DA CONDUCTA ANTISOCIAL NOS ADOLESCENTES EXPOSTOS Á VIOLENCIA FAMILIAR

Lorena Maneiro

Mestrado en Psicoloxía do Traballo e das Organizacións, Psicoloxía Xurídico-Forense e Intervención Social, Universidade de Santiago de Compostela

Xosé Antón Gómez-Fraguela e Jorge Sobral

Universidade de Santiago de Compostela

lorena.maneiro@usc.es

RESUMO A violencia no ámbito doméstico repercute significativamente no benestar tanto dos pais e dos cuidadores implicados de forma directa neste tipo de situacións, como dos menores que son testemuñas dos episodios violentos. Diversos estudos sinalaron que a presenza de violencia familiar constitúe un factor de risco para o desenvolvemento de condutas antisociais nos menores expostos. Debido a isto, o obxectivo deste estudo é avaliar a influencia da exposición á violencia familiar na infancia sobre as condutas antisociais levadas a cabo polos menores no último ano, así como as posibles diferenzas en función do centro de procedencia. A mostra estivo composta por 355 menores procedentes de centros de reeducación e de centros de protección da comunidade autónoma de Galicia. Os resultados obtidos a través da información

Este estudo foi realizado grazas ao financiamento da Subdirección Xeral de Proxectos de Investigación (Ministerio de Ciencia e Innovación do Goberno de España) a través do proxecto de investigación PSI2011-29704-C03-01

dos técnicos reflecten que aqueles menores de centros de protección que foron testemuñas de malos tratos na familia rexistraron actos violentos de forma significativa. De igual modo, a exposición á violencia familiar na infancia influíu significativamente sobre as condutas agresivas, as condutas contra normas e o vandalismo avaliadas mediante o Cuestionario de Conduta Antisocial. Palabras chave: violencia familiar, exposición, adolescentes, conduta antisocial, centros de menores.

INTRODUCCIÓN

Durante anos, os investigadores do ámbito da violencia doméstica centraron o seu interese na vitimización das mulleres, deixando relativamente esquecido un dos eixes básicos desta problemática: os menores. Ata hai apenas tres décadas non se tivera en conta o papel que representan os fillos dentro deste contexto, nin as posibles consecuencias que podería ter neles a vivencia dunha situación violenta desta índole. O que si podía intuírse é que esta situación probablemente tería un impacto negativo nalgunha faceta das súas vidas.

Así, numerosos autores comezaron a poñer atención nas chamadas «víctimas invisibles» da violencia doméstica, contribuíndo coas súas investigacións ao desenvolvemento dun corpo de coñecemento sobre o asunto en cuestión (Holt, Buckley e Whelan, 2008; Lewis et al., 2010). Coa publicación dos primeiros estudos empíricos deu comezo a chamada «primeira xeración de investigación» sobre o tema, que abrangue aproximadamente unha década entre principios dos anos 80 e principios dos 90. Esta primeira xeración estaba centrada en documentar a asociación entre a violencia dos homes cara ás mulleres e varios tipos de sintomatoloxía nos nenos expostos a ela (Levendosky e Graham-Bergmann, 2001).

Os investigadores distinguían nos seus traballos entre sintomatoloxía internalizante, onde se incluían problemas como enurese, pesadelos, depresión, ansiedade, baixa autoestima ou

.....

ESTA PRIMEIRA XERACIÓN ESTABA CENTRADA EN DOCUMENTAR A ASOCIACIÓN ENTRE A VIOLENCIA DOS HOMES CARA ÁS MULLERES E VARIOS TIPOS DE SINTOMATOLOXÍA NOS NENOS EXPOSTOS A ELA.

.....

.....

A EXPOSICIÓN Á VIOLENCIA DOMÉSTICA «ACONTECE CANDO OS NENOS VEN, OEN E INTERVEÑEN DIRECTAMENTE, OU SON CONSCIENTES DAS CONSECUCIAS DE ABUSO FÍSICO OU SEXUAL QUE ACONTECE ENTRE AS SÚAS FIGURAS PARENTERAIS».

.....

queixas psicossomáticas; e sintomatoloxía externalizante, que abrangúa rabechas, comportamento disruptivo e agresivo, delincuencia e violencia (Fantuzzo e Lindquist, 1989). De xeito máis específico, algúns investigadores encontraron que a exposición á violencia doméstica na infancia podería xerar un ciclo de violencia interxeracional, é dicir, a observación de violencia no fogar durante a infancia podería incrementar a probabilidade de protagonizar actos semellantes na idade adulta por parte daqueles que foron testemuñas de situacións violentas (Ehrensaft et al., 2003; Jankowski, Leitenberg, Henning e Coffey, 1999).

Tras a revisión teórica de Fantuzzo e Lindquist (1989) sobre as limitacións conceptuais e metodolóxicas que caracterizaban os estudos sobre a temática, produciuse un punto e á parte na investigación sobre a exposición á violencia doméstica, dando lugar á «segunda xeración de investigación». Neste segundo período, os estudos empregaron deseños de investigación máis sofisticados e utilizaron modelos que incluían variables mediadoras e moderadoras (Orue e Calvete, 2012).

A maioría dos autores están de acordo en que a exposición á violencia doméstica «acontece cando os nenos ven, oen e interveñen directamente, ou son conscientes das consecuencias de abuso físico ou sexual que acontece entre as súas figuras parenterais» (Edleson, 1999). Algúns autores diferencian entre a exposición mediante observación directa, é dicir, os menores presencian o abuso físico ou sexual dun coidador cara a outro; e a exposición indirecta, cando os nenos observan as consecuencias ou oen falar sobre o acto violento (Holden, 2003; Holt et al., 2008). Ademais, comézase a poñer atención no feito de que a muller tamén pode ser a agresora (Moretti, Obsuth, Odgers e Reebye, 2006), que a violencia sexa bidireccional ou mesmo que poida afectar a outros membros da familia (Patró e Limiñana, 2005).

Evans et al. (2008) levaron a cabo unha revisión cuantitativa cuns resultados que confirmaron a existencia de relación entre a exposición á violencia doméstica na infancia e a presenza de síntomas internalizantes, externalizantes e traumáticos. Encontraron ademais diferenzas significativas en función do xénero

.....

FORTE RELACIÓN ENTRE A EXPOSICIÓN Á VIOLENCIA E DETERMINADOS PROBLEMAS DE CONDUTA QUE INCREMENTAN O RISCO DE AGRESIÓN, DE DELINCUENCIA E DE PERPETRACIÓN DE VIOLENCIA.

.....

.....

O OBXECTIVO PRINCIPAL É ANALIZAR A RELACIÓN ENTRE A EXPOSICIÓN Á VIOLENCIA FAMILIAR NA INFANCIA E A CONDUTA ANTISOCIAL DOS MENORES QUE FORON TESTEMUÑAS DESTE TIPO DE SITUACIÓNS.

.....

con respecto aos problemas externalizantes, é dicir, os rapaces que tiveran unha historia de exposición á violencia doméstica exhibían significativamente máis problemas externalizantes que as rapazas cunha historia similar. Estes resultados viñeron corroborar os achados en dúas meta-análises previas (Kitzman, Gaylord, Holt, e Kenny, 2003; Wolfe, Crooks, Lee, McIntyre-Smith e Jaffe, 2003).

Con respecto aos problemas de tipo externalizante, hai autores que encontran unha forte relación entre a exposición á violencia e determinados problemas de conduta que incrementan o risco de agresión, de delincuencia e de perpetración de violencia (Calvete e Orue, 2011; Mrug e Windle, 2010; Weaver, Borkowsky e Whitman, 2008). Herrera e McCloskey (2001) atoparon no seu estudo que o 33% dos menores que foron expostos á violencia doméstica foran remitidos polo menos unha vez ao xulgado de menores, sendo os homes máis propensos aos crimes violentos e delitos contra a propiedade, e as mulleres a cometer máis fugas e pequenos roubos. Así mesmo, Wilson, Stover e Berkowitz, (2009) encontraron na súa revisión cuantitativa que nos estudos máis rigorosos, é dicir, aqueles que utilizaron deseños prospectivos e grupos controis, o feito de ser testemuña de violencia tiña unha relación pequena, aínda que significativa, coa conduta antisocial adolescente. Así e todo, a meta-análise de Wilson et al. (2009) puxo de manifesto a falta de uniformidade nas conclusións dos diferentes traballos sobre os efectos da exposición á violencia doméstica, debido principalmente ao emprego de diferentes metodoloxías, poboacións e conceptualizacións da violencia. A pesar da disparidade de resultados e a falta dunha conclusión definitiva, a exposición á violencia doméstica foi introducida como un factor de risco nalgún dos instrumentos máis destacados sobre predición do risco de violencia en mozos, como o SAVRY (Borum, Bartel e Forth, 2006).

Tendo en conta esta información, o obxectivo principal deste traballo é analizar a relación entre a exposición á violencia familiar na infancia e a conduta antisocial dos menores que foron testemuñas deste tipo de situacións. Ademais, preténdese comprobar a posible existencia de diferenzas significativas entre os

menores procedentes de centros de reeducación e os menores procedentes de centros de protección en canto á exposición a malos tratos na infancia e ao tipo de consecuencias analizadas.

MÉTODO

Participantes

UN 57% DESTES MENORES PROCEDÍAN DE CENTROS DE REEDUCACIÓN.

A mostra total do estudo estivo composta por 355 adolescentes, dos cales un 73,9% foron varóns. Un 57% destes menores procedían de centros de reeducación, mentres que o resto procedía de centros de protección, todos eles pertencentes á comunidade autónoma de Galicia. Participaron na recollida de datos un total de 9 centros de reeducación e 19 centros de protección situados nas catro provincias galegas. O rango de idade oscilou entre os 12 e os 21 anos, cunha media de 17,12 anos nos centros de reeducación e de 14,89 nos centros de protección.

PARA AVALIAR A CONDUTA ANTISOCIAL DOS ADOLESCENTES UTILIZOUSE INFORMACIÓN PROPORCIONADA POLO EQUIPO TÉCNICO DOS CENTROS E DATOS DE AUTOINFORME.

Procedemento

Tras obter os permisos necesarios para a recollida de datos nos diferentes centros de reeducación e protección, solicitouse a presenza dos responsables dos distintos centros nas reunións informativas onde se presentou a investigación e se solicitou a colaboración dos seus centros. En todos os centros que se mostraron dispostos a colaborar na investigación explicouse aos menores o obxectivo do estudo e solicitouse a súa colaboración, garantíndolles o tratamento confidencial e anónimo dos datos utilizados na investigación. Para a recollida de datos empregouse o protocolo en liña «Valoración do risco en adolescentes infractores» (VRAI; Luengo, Cutrín e Maneiro, 2015), composto por un apartado para técnicos e dous apartados para mozos, nos que se recolleu a información utilizada neste estudo. Estes apartados foron cumpridos de forma individual para cada suxeito nos propios centros en que se encontraban internados. Os menores recibiron instrucións específicas sobre como responder os ítems e estiveron acompañados en todo momento

polo técnico responsable da súa aplicación. O protocolo para os técnicos foi cumprido polo equipo técnico dos centros, a partir de observacións, entrevistas previas e datos de arquivo.

Variables e instrumentos

UN 34,6% DOS MENORES DA MOSTRA TOTAL PRESENCIARON VIOLENCIA NA FAMILIA.

A exposición á violencia familiar foi avaliada mediante a resposta dos profesionais dos centros de menores á seguinte pregunta criterio: «Presenciou o menor malos tratos na familia (entre os pais ou destes cara a algún dos irmáns do mozo)?», incluída dentro do cuestionario en liña para técnicos. Os menores foron clasificados en dous grupos: un grupo de menores onde existía constancia de exposición á violencia familiar e outro grupo onde non se rexistraron episodios violentos deste tipo.

OBSÉRVANSE DIFERENZAS SIGNIFICATIVAS NA PRESENZA DE ACTOS VIOLENTOS PREVIOS ENTRE OS MOZOS QUE FORON TESTEMUÑAS DE MALOS TRATOS NA FAMILIA E OS QUE NON FORON EXPOSTOS A ESTE TIPO DE VIOLENCIA.

Para avaliar a conduta antisocial dos adolescentes utilizouse información proporcionada polo equipo técnico dos centros e datos de autoinforme cubertos polos propios menores. Os técnicos completaron un apartado, incluído no cuestionario en liña, onde debían especificar o número e tipo de actos violentos, así como a idade que tiñan os menores ao levar a cabo estes actos. Para iso, definiuse o acto violento como «unha agresión ou un acto de violencia física que é suficientemente grave para causar dano a outra persoa ou persoas (como cortes, morados, roturas de ósos, morte, etc.) sen importar se efectivamente hai dano resultante; calquera acto forzoso de agresión sexual; ou unha ameaza contra outra persoa que se proferiu sostendo unha arma» (Borum et al., 2006). As ameazas feitas sen agresión ou violencia física e as agresións menores que non pareza que vaian ter como resultado un dano non foron consideradas actos violentos.

Para a análise dos problemas de conduta autoinformados polos menores utilizouse unha versión reducida do Cuestionario de Conduta Antisocial (CCA) (Luengo, Otero, Romero, Gómez-Fraguela e Tavares, 1999). Este cuestionario avalía catro dimensións de conduta antisocial: agresión (6 ítems), conduta contra normas (6 ítems), roubo (6 ítems) e vandalismo (6 ítems). Cada un dos ítems foi valorado nun rango de catro al-

ternativas de resposta, desde «nunca» ata «con frecuencia», en función da frecuencia coa cal se realizou ese comportamento no último ano. Os valores de consistencia interna (alfa de Cronbach) obtidos foron: ,88 (agresión), ,85 (conduta contra normas), ,89 (roubo) e ,83 (vandalismo).

Análise de datos

.....

A EXPOSICIÓN DURANTE A INFANCIA INFLÚE NAS CONDUCTAS ANTISOCIAIS LEVADAS A CABO POLOS MENORES.

.....

Realizáronse táboas de continxencia para comprobar a posible existencia de diferenzas significativas entre os menores procedentes de centros de reeducación e os de centros de protección, así como as posibles diferenzas de xénero en cada tipo de centro, con respecto á presenza de violencia familiar. Do mesmo modo, leváronse a cabo táboas de continxencia co fin de analizar as posibles diferenzas significativas entre os menores de centros de protección e os de centros de reeducación, tendo en conta o papel da presenza de malos tratos na familia, con respecto aos actos violentos previos rexistrados por estes mozos. Por outro lado, realizouse unha análise da varianza univariante (ANOVA) co fin de comprobar a influencia do centro de procedencia dos menores e da presenza de malos tratos na familia sobre o número total de actos violentos previos. Por último, levouse a cabo unha análise multivariante da varianza (MANOVA) que incluíu os factores «tipo de centro de procedencia» (reeducación, protección) e «presenza de violencia familiar» (violencia, non violencia), con respecto a cada unha das catro dimensións do Cuestionario de Conduta Antisocial. Para a realización da análise de datos utilizouse o paquete estatístico SPSS, versión 20.0.

.....

O NIVEL DE EXPOSICIÓN Á VIOLENCIA FAMILIAR NON DIFERE SIGNIFICATIVAMENTE ENTRE HOMES E MULLERES.

.....

Resultados

Segundo as respostas dos técnicos, un 34,6% dos menores da mostra total presenciaron violencia na familia ($n = 123$), mentres que un 65,4% ($n = 232$) non teñen constancia de que se producen malos tratos ou estes non foron recollidos no ficheiro de datos. A Táboa 1 mostra as frecuencias entre as dúas condicións desta variable, o xénero e o tipo de centro de procedencia. A análise de continxencias mediante a proba khi cadrado de Pear-

.....

A PRESEN-
ZA DE MALOS
TRATOS NA FAMILIA
RELACIONÁSE SIG-
NIFICATIVAMENTE
COAS CONDUTAS
AGRESIVAS, AS CON-
DUTAS CONTRA
NORMAS E O
VANDALISMO.

.....

.....

POSIBLE INFLUEN-
CIA NOS RAPACES
PROCEDENTES DA
REEDUCACIÓN DE
CONDICIONANTES
DE TIPO PERSOAL/
TEMPERAMENTAL.

.....

son non evidencia diferenzas significativas en canto ao xénero nin nos centros de reeducación ($\chi^2 = ,284$; $p = ,594$), nin nos centros de protección ($\chi^2 = ,843$; $p = ,359$) indicando que o grao de exposición á violencia familiar non difire significativamente entre homes e mulleres en ningún dos dous tipos de centros. Non obstante, obsérvanse diferenzas significativas entre a mostra total de menores de centros de reeducación e a mostra total de menores de centros de protección ($\chi^2 = 4,413$; $p < ,05$), indicando unha maior presenza de malos tratos na familia na mostra procedente de centros de protección.

TÁBOA 1. PRESENCIA DE MALOS TRATOS NA FAMILIA

	Violencia	Sen violencia	Total
Reeducación			
Homes	40 (23,1%)	133 (76,9%)	173 (100%)
Mulleres	5 (18,5%)	22 (81,5%)	27 (100%)
Total	45 (22,5%)	155 (77,5%)	200 (100%)
Protección			
Homes	44 (47,3%)	49 (52,7%)	93 (100%)
Mulleres	34 (54,8%)	28 (45,2%)	62 (100%)
Total	78 (50,3%)	77 (49,7%)	155 (100%)

Táboa 1. Frecuencia de violencia familiar presenciada en función do xénero e do centro de procedencia da mostra.

Para comprobar a posible existencia de diferenzas significativas na presenza de actos violentos levados a cabo polos menores con respecto á exposición a violencia familiar, levouse a cabo unha táboa de continxencias tendo en conta o tipo de centro de procedencia. Os datos sobre este tipo de conduta antisocial foron proporcionados polos técnicos responsables da avaliación dos menores a través da pregunta criterio sobre os actos violentos previos. A Táboa 2 recolle a frecuencia de casos con

TÁBOA 2

■■■■■■■■■■

	Actos violentos previos	Sen actos violentos previos	Total
Reeducación			
Violencia	34 (77,3%)	10 (22,7%)	44 (100%)
Sen violencia	92 (63,4%)	53 (36,6%)	145 (100%)
Total	126 (66,7%)	63 (33%)	189 (100%)
Protección			
Violencia	27 (34,6%)	51 (65,4%)	58 (100%)
Sen violencia	13 (16,0%)	68 (84,0%)	81 (100%)
Total	40 (25,2%)	119 (74,8%)	159 (100%)

Táboa 2. Frecuencia de casos con actos violentos previos en menores procedentes de fogares con e sen violencia familiar en centros de reeducación e centros de protección.

actos violentos previos en función da presenza de malos tratos na familia, tanto en centros de protección como en centros de reeducación. Cando se ten en conta unicamente a mostra de centros de reeducación, a proba khi cadrado de Pearson non mostra diferenzas significativas na presenza de actos violentos previos entre os menores que foron testemuñas de violencia familiar e aqueles que non foron expostos a este tipo de episodios ($\chi^2 = 2,903, p = ,088$). Non obstante, se temos en conta a mostra procedente de centros de protección, obsérvanse diferenzas significativas na presenza de actos violentos previos entre os mozos que foron testemuñas de malos tratos na familia e os que non foron expostos a este tipo de violencia ($\chi^2 = 7,275, p < ,05$), sendo os menores que presenciaron malos tratos no ámbito doméstico os que rexistran máis actos violentos.

Os resultados da ANOVA, que inclúe como variable dependente o número total de actos violentos dos menores, informado polos técnicos sobre os datos de arquivo dos mozos, e que foron obtidos a partir dos factores «presenza de violencia

As análises revelaron un efecto principal significativo da variable centro de procedencia en todas as áreas do CCA analizadas: condutas agresivas ($F_{2, 299} = 16,961; p < ,001$); condutas contra normas ($F_{2, 299} = 50,334; p < ,001$); roubo ($F_{2, 299} = 22,429; p < ,001$), e vandalismo ($F_{2, 299} = 19,865; p < ,001$), indicando que os menores de centros de reeducación obteñen puntuacións máis elevadas en todas as áreas en comparación cos menores de centros de protección. Igualmente, obsérvase un efecto principal significativo da variable presenza de malos tratos na familia nas áreas do cuestionario de condutas agresivas ($F_{2, 299} = 13,652; p < ,001$); condutas contra normas ($F_{2, 299} = 9,451; p < ,05$) e vandalismo ($F_{2, 299} = 8,428; p < ,05$), o que significa que a exposición durante a infancia inflúe nas condutas antisociais levadas a cabo polos menores.

DISCUSIÓN

Os resultados atopados neste estudo informan de que o nivel de exposición á violencia familiar non difire significativamente entre homes e mulleres, tanto nos centros de reeducación como nos centros de protección. Aínda que non hai demasiados estudos que inclúan datos acerca disto, a maioría non encontraron diferenzas significativas entre ambos os dous sexos en canto ao grao de exposición á violencia familiar e os seus efectos sobre a conduta antisocial (Kitzman et al., 2003; Justicia e Cantón, 2011).

Por outro lado, atopouse que un maior número de suxeitos procedentes de centros de protección presenciaron algún episodio de violencia familiar, en comparación con aqueles procedentes de centros de reeducación. Este feito concorda cos resultados esperados, xa que unha das causas principais de remisión e de internamento en centros de protección é aquela que ten que ver con problemas ou déficits familiares. A presenza dun maior número de suxeitos expostos a este tipo de violencia nos centros de protección era de esperar e, en parte, valida o ítem empregado para analizar esta variable.

Os datos obtidos a partir da información dos técnicos sobre a presenza de actos violentos levados a cabo polos menores informan dunha influencia significativa da exposición aos malos tratos na infancia, aínda que unicamente en centros de protección. É dicir, unha porcentaxe significativamente maior de adolescentes en centros de protección con antecedentes de comportamentos violentos informa de ter presenciado algún episodio de malos tratos na familia, en comparación con aqueles que non foron expostos á violencia no fogar. Non obstante, nos centros de reeducación non se encontran diferenzas significativas con respecto á presenza de actos violentos previos entre os grupos de suxeitos expostos ou non á violencia familiar. Xa que os centros de reeducación están destinados ao cumprimento de medidas xudiciais cando os menores cometan algún tipo de delito, sen necesidade de que estes convivisen previamente en familias disfuncionais ou violentas, será menos probable que estes mozos presenciasen malos tratos familiares.

Con respecto ao número total de antecedentes violentos encontrouse, como era de esperar, que os menores de centros de reeducación superaban significativamente os dos rapaces do ámbito de protección. Estas diferenzas en función da procedencia da mostra non foron atopadas en estudos previos. Kitzman et al. (2003) incluíron na súa meta-análise estudos que utilizaron mostras procedentes de centros de protección para mulleres vítimas de violencia doméstica, mostras escolares ou da comunidade, mostras da comunidade en risco e mostras clínicas. Tras a comparación entre grupos non encontraron diferenzas significativas nos tamaños do efecto con respecto aos problemas internalizantes e externalizantes. Evans et al. (2008) confirmaron estes resultados ao non atopar diferenzas significativas entre as mostras procedentes de centros de protección para mulleres maltratadas, mostras da comunidade e mostras procedentes de axencias de maltrato. A análise destes resultados en estudos posteriores sería de grande utilidade para identificar un ámbito de intervención no cal habería que facer especial fincapé: os centros de reeducación e de protección.

As análises revelaron tamén que aqueles menores que presenciaron violencia no ámbito doméstico na infancia informa-

ron dun número significativamente maior de actos violentos previos, en comparación cos que non foron testemuñas dos devanditos episodios. Estes datos veñen confirmar os achados de diferentes estudos sobre a influencia da exposición á violencia familiar na conduta violenta ou agresiva dos menores (Ireland e Smith, 2009; Mrug e Windle, 2010; Weaver et al., 2008).

As análises dos datos autoinformados polos menores mediante o Cuestionario de Conduta Antisocial van na mesma liña que os informados polos técnicos, apoiando a hipótese sobre a influencia da exposición á violencia no fogar no dominio externalizante, incluíndo delincuencia e condutas agresivas (Ireland e Smith, 2009; Moylan et al., 2010; Orue e Calvete, 2012). Especificamente, a presenza de malos tratos na familia relaciónase significativamente coas condutas agresivas, coas condutas contra normas e co vandalismo, avaliado a través do cuestionario de conduta antisocial. Ao igual que nos datos rexistrados polos técnicos, tamén son os menores procedentes de centros de reeducación os de máis puntuación en todas as áreas do cuestionario, en comparación cos mozos de centros de protección.

Os resultados do estudo apoian, polo tanto, a hipótese da influencia negativa da exposición á violencia familiar sobre as condutas antisociais dos menores, tanto a través dos datos sobre actos violentos achegados polos técnicos responsables dos menores, como os datos sobre conduta antisocial autoinformados polos propios mozos. Ademais, como esperabamos, os menores procedentes de centros de protección rexistraron unha porcentaxe maior de exposición aos malos tratos na familia, mentres que os menores procedentes de centros de reeducación informaron dun maior número de condutas antisociais. Iso podería suxerir unha maior influencia nos rapaces procedentes de reeducación de condicionantes de tipo persoal/temperamental (con menor determinación contextual) e, en sentido contrario, uns máis evidentes condicionantes de tipo familiar/contextual nos rapaces provenientes dos centros de protección.

Este estudo conta con algunhas limitacións. En primeiro lugar, a desproporción no número de homes e mulleres da mostra, sendo moito menor o número destas. En segundo lugar, e malia

que parece ter funcionado satisfactoriamente, a avaliación da exposición dos menores á violencia familiar foi levada a cabo a través dun único ítem, respondido polos técnicos dos centros. Ademais, este ítem proporcionou información unicamente sobre a presenza de «malos tratos» na familia, sen ter en conta outros factores como o tipo de violencia ou a frecuencia. Algúns autores destacan que as diferentes dimensións que caracterizan a violencia no fogar poden ter implicacións importantes nas reaccións dos menores (Holden, 2003). En terceiro lugar, a exposición á violencia foi avaliada a través dun deseño transversal, utilizando información retrospectiva, o que dificulta o establecemento dunha relación de causa-efecto entre a presenza de violencia familiar e a conduta antisocial nos menores. Ademais, autores como Widom (1989) ou Wilson et al. (2008) destacan nas súas revisións que a utilización de estudos retrospectivos pode sobrevalorar o nivel de exposición á violencia en delinquentes como unha posible xustificación dos actos ou desexabilidade social. Por último, só se empregaron mostras procedentes de centros de menores, o que dificultaría a xeneralización ao conxunto da poboación.

REFERENCIAS

- Borum, R., Bartel, P. e Forth, A. (2006) *Manual for the Structured Assessment of Violence Risk in Youth (SAVRY), Version 1* (edición de consulta). Tampa: Department of Mental Health Law and Policy, University of South Florida.
- Calvete, E. e Orue, I. (2011). The impact of violence exposure on aggressive behavior through social information processing in adolescents. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81, 38-50. doi: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01070.x>
- Edleson, J. L. (1999). Children's witnessing of adult domestic violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 14, 839-870. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/088626099014008004>
- Ehrensaft, M. K., Cohen, P., Brown, J., Smailes, E., Chen, H. e Johnson, J. G. (2003). Intergenerational transmission of partner violence: a 20-year prospective study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 741-753. doi: [10.1037/0022-006X.71.4.741](https://doi.org/10.1037/0022-006X.71.4.741)

- Evans, S. E., Davies, C. A. e DiLillo, D. K. (2008). Exposure to domestic violence: a meta-analysis of child and adolescent outcomes. *Aggression and Violent Behavior*, 13, 131-140. doi: 10.1016/j.avb.2008.02.005
- Fantuzzo, J. W. e Lindquist, C. U. (1989). The effects of observing conjugal violence on children: a review and analysis of research methodology. *Journal of Family Violence*, 4, 77-94. doi: 10.1007/BF00985658
- Herrera, V. M. e McCloskey, L. A. (2001). Gender differences in the risk for delinquency among youth exposed to family violence. *Child Abuse & Neglect*, 25, 1037-1051. doi: 10.1016/S0145-2134(01)00255-1
- Holden, G. W. (2003). Children exposed to domestic violence and child abuse: terminology and taxonomy. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 151-160. doi: 10.1023/A:1024906315255
- Holt, S., Buckley, H. e Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: a review of the literature. *Child Abuse & Neglect*, 32, 797-810. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2008.02.004>
- Ireland, T. O. e Smith, C. A. (2009). Living in partner-violent families: developmental links to antisocial behavior and relationship violence. *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 323-339. doi: 10.1007/s10964-008-9347-y
- Jankowski, M. K., Leitenberg, H., Henning, K. e Coffey, P. (1999). Intergenerational Transmission of Dating Aggression as a Function of Witnessing Only Same Sex Parents vs. Opposite Sex Parents vs. Both Parents as Perpetrators of Domestic Violence. *Journal of Family Violence*, 14, 267-279.
- Justicia, M. J. e Cantón, J. (2011). Conflictos entre padres y conducta agresiva y delictiva en los hijos. *Psicothema*, 23, 20-25.
- Kitzman, K. M., Gaylord, N. K., Holt, A. R. e Kenny, E. D. (2003). Child witnesses to domestic violence: a meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 339-352. doi: 10.1037/0022-006X.71.2.339
- Levendosky, A. A. e Graham-Bergmann, S. A. (2001). Parenting in battered women: the effects of domestic violence on women and their children. *Journal of Family Violence*, 16, 171-192. doi: 10.1023/A:101111003373
- Lewis, T., Kotch, J., Thompson, R., Litrownik, A. J., English, D. J., Proctor, L. J., ... Dubowitz, H. (2010). Witnessed violence and youth behavior problems: a multi-informant study. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80, 443-450. doi: 10.1111/j.1939-0025.2010.01047
- Luengo, M. A., Cutrín, O. e Maneiro, L. (2015). Protocolo de Valoración del Riesgo en Adolescentes Infractores: una herramienta informatizada para la gestión del riesgo. *Infancia, Juventud y Ley*, 6, 51-59.
- Luengo, M. A., Otero, J. M., Romero, E., Gómez-Fraguela, J. A. e Tavares-Filho, E. T. (1999). Análisis de ítems para la evaluación de la conducta

- antisocial: un estudio transcultural. *Revista Iberoamericana de Diagnóstico y Evaluación Psicológica*, 7, 21-36.
- Moretti, M. M., Obsuth, I., Odgers, C. L. e Reebye, P. (2006). Exposure to maternal vs. paternal partner violence, PTSD, and aggression in adolescent girls and boys. *Aggressive Behavior*, 32, 385-395. doi: 10.1002/ab.20137
- Moylan, C. A., Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C. e Russo, M. J. (2010). The effects of child abuse and exposure to domestic violence on adolescent internalizing and externalizing behavior problems. *Journal of Family Violence*, 25, 53-63. doi: 10.1007/s10896-009-9269-9
- Mrug, S. e Windle, M. (2010). Prospective effects of violence exposure across multiple contexts on early adolescents internalizing and externalizing problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51, 953-961. doi: 10.1111/j.1469-7610.2010.02222.x
- Orue, I. e Calvete, E. (2012). La justificación de la violencia como mediador de la relación entre la exposición a la violencia y la conducta agresiva en la infancia. *Psicothema*, 24, 42-47.
- Patró, R. e Limiñana, R. M. (2005). Víctimas de violencia familiar: consecuencias psicológicas en hijos de mujeres. *Anales de Psicología*, 21, 11-17.
- Weaver, C. M., Borkowsky, J. G. e Whitman, T. L. (2008). Violence breeds violence: childhood exposure and adolescent conduct problems. *Journal of Community Psychology*, 36, 96-112. doi: 10.1002/jcop.20219
- Widom, C. S. (1989). Does violence beget violence? A critical examination of the literature. *Psychological Bulletin*, 106, 3-28. doi: 10.1037/0033-2909.106.1.3
- Wilson, H. W., Stover, C. S. e Berkowitz, S. J. (2009). Research review: the relationship between childhood violence exposure and juvenile anti-social behavior: a meta-analytic review. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50, 769-779. doi: 10.1111/j.1469-7610.2008.01974.x
- Wolfe, D. A., Crooks, C. V., Lee, V., McIntyre-Smith, A. e Jaffe, P. G. (2003). The effects of children's exposure to domestic violence: a meta-analysis and critique. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 171-187. doi: 10.1023/A:1024910416164